

Romualda van Stolk in het Rosa Spier Huis, 2007

□ FOTO MAARTJE BLIJDENSTEIN | ANP, COLLECTIE AFP

Baksteen en beton

Vergeten monumentale kunst van Romualda van Stolk

In 2015 ijverde de Commissie Cultureel Erfgoed van Oud-Utrecht voor het behoud van de baksteenreliëfs van wijkgebouw De Prinsenhof aan de Eykmanlaan, dat toen gesloopt werd. Nu wachten de reliëfs in een stelling op herplaatsing. Pas vorig jaar werd duidelijk wie ze gemaakt heeft: Romualda Bogaerts-van Stolk (1921-2012), tussen 1955 en 1970 de schepper van baksteen- en betonreliëfs aan gebouwen van de architecten Linsen en Van Overhagen in Utrecht en Amersfoort.

In mei 2018 schreef ik in de DUIC Krant over twee grote betonreliëfs aan de flat aan de Tannhäuserdreef, toegeschreven aan Harry op de Laak. Na publicatie meldde zich echter Joop Coops, jarenlang administrateur bij architectenbureau Van Overhagen en later 'zaakwaarnemer' van kunstenares Romualda van Stolk. Hij wist dat de betonreliëfs van haar waren, net als de baksteenreliëfs aan de Eykmanlaan. Op basis van zijn informatie en archiefmate-

riaal, gecombineerd met aanvullend onderzoek, kunnen we het monumentale oeuvre van deze bescheiden kunstenaar aan de vergetelheid onttrekken.

Opgroeien in artistiek milieu

Romualda Mimosa Maria van Stolk werd in 1921 in Huis ter Heide geboren in een welgestelde en kunstzinnige omgeving. Haar vader, de arts Adriaan Pieter van Stolk

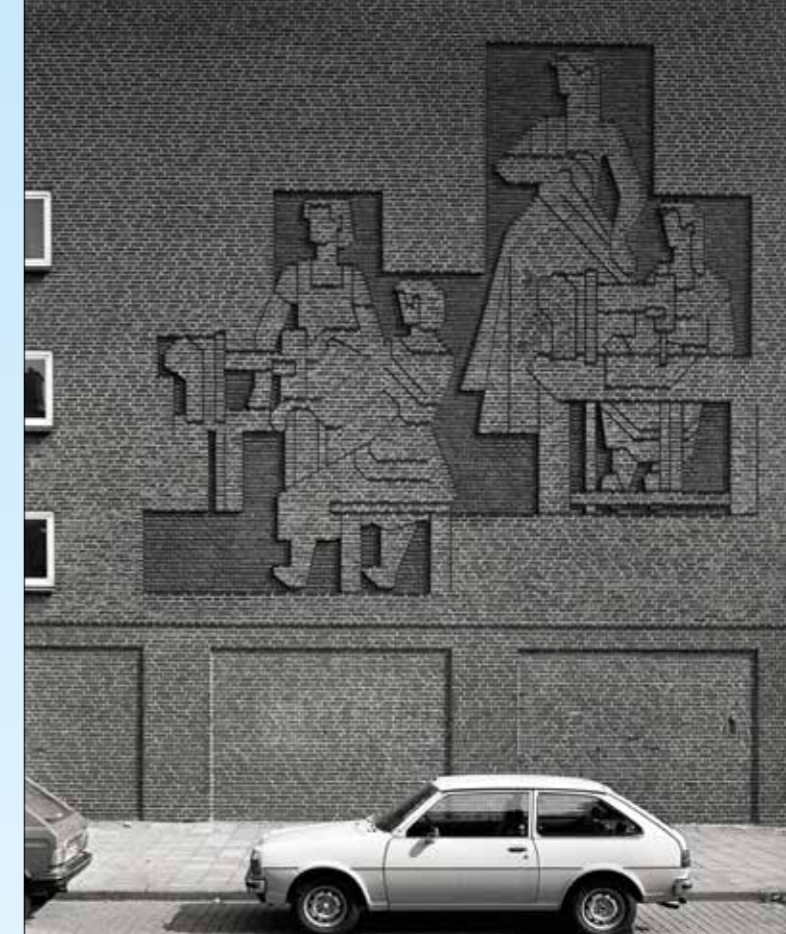
Arjan den Boer

Studeerde Algemene Letteren in Utrecht. Hij schrijft o.a. in de DUIC Krant over kunst aan gebouwen. Samen met Bettina van Santen geeft hij de 34e Van der Monde-lezing over hun boek Utrecht bouwt 1945-1975.

(1883-1926), was beheerder van de kunstcollectie van zijn grootvader, het Museum Van Stolk in Haarlem. Haar moeder, jonkvrouwe Sophie van der Does de Willebois (1891-1961), had aan de Rijksakademie van beeldende kunsten gestudeerd en was keramiste. Aad en Fiet, zoals hun roepnamen luidden, waren bevriend met de nog jonge Maurits Cornelis Escher, met wie ze in 1921 een boek maakten. Escher ging ook mee op een reis naar Spanje als oppas voor Romualda en haar broertje Jan. Kort daarop verhuisde het gezin naar Italië. Romualda's moeder had daar een aardewerkfabriek overgenomen in Vietri sul Mare (Salerno).

'Mijn vader had het slechte idee om dood te gaan toen ik goed vier jaar oud was', vertelde Romualda later. Hij overleed aan tuberculose. Haar moeder hertrouwde met de jonge Italiaanse keramist Luigi de Lerma (1907-1965). Na ook nog enkele jaren op Rodos te hebben gewoond en gewerkt, vestigden zij zich in 1934 met een pottenbakkerij in Groenekan. Romualda bezocht de Werkplaats Kindergemeenschap, de creatieve school van Kees Boeke in Bilthoven. Daarna haalde ze een LO-akte Tekenen en begon in 1940 in navolging van haar moeder aan de Rijksakademie van beeldende kunsten in Amsterdam. In 1943 trouwde Romualda met haar medestudent Pieter Bogaerts (1920-1983). Omdat zij niet werd toegelaten tot de opleiding Monumentale kunst bij hoogleraar Heinrich Campendonk, wat haar ambitie was, verliet ze teleurgesteld de academie. Het moet in deze oorlogsjaren zijn geweest dat Romualda en Pieter bevriend raakten met Bart Linsen (1915-1971) en Albert van Overhagen (1919-1991). Zij waren destijds studenten aan het VHBO (Voortgezet en Hooger Bouwkunst Onderricht), de latere Academie van Bouwkunst Amsterdam. Deze instelling had toen nog geen eigen gebouw; de lessen werden deels gegeven in de Rijksakademie van beeldende kunsten.

Tijdens de oorlog nam het aantal VHBO-studenten toe in voorbereiding op de komende wederopbouw. Als secretaris van de studievereniging werkte Albert van Overhagen in 1945 mee aan het opzetten van een (V)HBO-vestiging in Utrecht, zoals toen in meerdere steden gebeurde (uiteindelijk kwam deze vestiging in Arnhem). In 1948 studeerden Linsen en Van Overhagen gezamenlijk af op een ontwerp voor een museumgebouw, begeleid door Sybold

Baksteenreliëf Naaiatelier uit 1955, Technische School voor Mode en Kleding, Nolenstraat 33 in Utrecht

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

van Ravesteyn. Van Overhagen vestigde zich als architect in Utrecht, terwijl Linsen bij de gemeente Rotterdam ging werken aan de wederopbouw van die stad. Romualda en Pieter Bogaerts bleven in Amsterdam en hielden zich onder andere bezig met het ontwerpen van theaterdecors.

Romualda van Stolk met haar ouders en broertje, ca. 1925

□ FAMILIEARCHIEF

Nauwkeurig meemetselen

In 1955 komen we het kunstenaarsduo tegen in Utrecht, en wel in een kelderbox. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* schreef: 'Een der kelders van de in aanbouw zijnde flats aan de Noordzijde van de Stadionlaan is omgetoverd tot atelier. Daar werkt van de vroege morgen tot het avondeten roept, het echtpaar Bogaerts-De Lerma. Twee beeldende kunstenaars die na veel internationaal zwerven, het maken van wand- en decorschilderingen wellicht eindelijk hun bestemming gevonden hebben in de realisatie van de gedachte, dat de kunstenaar op een of andere wijze functioneel moet samenwerken met de ambachtsman in het bouwbedrijf.'

Romualda gebruikte in die jaren haar stiefvaders achternaam als meisjesnaam, en maakte ook dezelfde artistieke keuze als Luigi de Lerma, die zich inmiddels aan de monumentale kunst had gewijd en vooral mozaïeken maakte. Voor de portiekflats aan de Stadionlaan 2-16 maakten Romualda en Pieter vier sets van drie mozaïek-gevelstenen met abstracte motieven voor op de geel-wit gestreepte muur boven de ingangen, nog altijd aanwezig.

Eveneens in 1955 bedachten de beide kunstenaars samen met Albert van Overhagen de techniek die zij de jaren daarop vaak zouden toepassen: het baksteenrelief. Aanleiding was Van Overhagens ontwerp voor de Technische School voor Mode en Kleding aan de Nolensstraat. 'We wisten eerst niet hoe we de school nu eens met een artistiek geheel moesten aanvullen. We wilden niet een los beeld of iets van dien aard aan de school aanbrengen', vertelde de architect aan het UN. Het reliëf werd niet in de muur gehakt maar tijdens de bouw mee-gemetseld. 'Deze oplossing was er één uit duizend, want het werk ging normaal door. Alleen moesten vertrouwde lieden de muur op die speciale manier - steentje naar binnen, steentje naar buiten - heel nauwkeurig opbouwen.'

De metselaars, die de tijdrovende klus deels onbetaald deden uit liefde voor hun vak, kwamen ook aan het woord: 'Zoiets hebben we nog nooit gemaakt en dat zal ook wel niet meer voorkomen.' Het kunstwerk toonde vier kleermaaksters achter naaimachines. Bij de sloop van de school in de jaren negentig ging dit reliëf verloren.

Baksteenrelief Mercurius uit 1958 aan de tunnel Amsterdamseweg/Stadsring in Amersfoort

FOTO WILLEMNABUURS | WIKIMEDIA COMMONS

Baksteenrelief Gezin op trap uit 1961, Van Bijkershoeklaan 387 in Utrecht

FOTO BRBBL | WIKIMEDIA COMMONS

De wederopbouwperiode was dankzij de percentage-regeling - 1,5 procent van de bouwsom van overheidsgebouwen werd aan kunst besteed - een bloeitijd voor de monumentale kunsten. Nieuwe technieken zagen het licht, oude technieken kregen nieuw leven ingeblazen. Baksteenreliefs werden in deze periode door verschillende kunstenaars toegepast, soms met speciaal gevormde of gekleurde stenen of door vormen in de baksteen uit te hakken. Weer anderen maakten er alleen decoratieve patronen mee, terwijl Bogaerts en Van Stolk herkenbare figuratieve voorstellingen ontwierpen.

Amersfoort en Utrecht

In 1956 werd Bart Linssen de opvolger van David Zuiderhoek als stadsarchitect van Amersfoort. Dat hij ondertussen contact had gehouden met Romualda en Pieter Bogaerts bleek toen hij hen in 1958 inschakelde voor een baksteenrelief aan de zijmuur van de tunnel onder de spoorlijn aan de Amsterdamseweg (Stadsring). Hier maakten zij een voorstelling van de handelsgod Mercurius, een gevleugeld wiel (symbool van de spoorwegen) en vogels. Het reliëf is nog aanwezig, al is de voetgangerstrap die ernaast zat verdwenen.

Enkele jaren later maakten de kunstenaars in Amersfoort het baksteenrelief *Sint Bonifatius* aan een portiekflat op de hoek van de Van Randwijcklaan en Columbusweg, en dito reliëfs van oudtestamentische figuren aan de Martuskerk aan de Copernicusstraat. Dit kerkgebouw was ontworpen door Albert van Overhagen. Er was dus een wisselwerking tussen de kunstenaars en de beide architecten in Utrecht en Amersfoort. Linssen ontwierp op zijn beurt kerken in de Utrechtse wijk Overvecht: de Johanneskerk aan de Moezeldreef en de Stefanuskerk aan de Braziliëdreef. Hij hanteerde daarbij het 'plastische getal' van monnik-architect Dom Hans van der Laan, voorman van de Bossche School.

Ook Romualda droeg bij aan de kerken in Overvecht: een kiezelmozaïek van een adelaar aan de Johanneskerk en de reliëfletters STEFANUS aan het andere kerkgebouw. Overigens werd het Johannes-mozaïek bedacht door de acteur Carol Linssen, zoon van de architect, met wie Romualda een goede band had; het was dus een coproductie. Bart Linssen maakte voor zijn Utrechtse werken gebruik van het kantoor van Van Overhagen, zonder dat ze een formeel partnerschap hadden. Hij was in deze periode ook lid van de Utrechtse Schoonheidscommissie (Welstand).

Tot ongeveer 1965 worden Romualda en Pieter Bogaerts meestal samen genoemd als makers van kunst aan gebouwen; daarna alleen Romualda. Het is de periode waarin zij scheidden van tafel en bed. Romualda ging verder met monumentale kunst, Pieter met decorschilderingen. We mogen daarom aannemen dat Romualda al in de gezamenlijk periode richtinggevend was voor de monumentale kunstwerken. Bijvoorbeeld bij de baksteenreliefs die ondertussen in Utrecht waren gerealiseerd, zoals van een gezin op een trap aan de Van Bijkershoeklaan in Transwijk (nog aanwezig). En natuurlijk in 1962 bij het dubbele reliëf aan het Hervormd Wijkcentrum Prinsenhof in Tuindorp-Oost, getiteld *De Prinsemarij* - hier niet bedoeld als bijnaam voor de politie, maar als een optocht van een prins te paard met vaandeldragers.

De bouw was in deze periode een mannenwereld. Hoewel men minder opkeek van een kunstenaar dan van een architecte, waren de meeste monumentale kunstenaars man. Afgaand op het boek *Kunst van de wederopbouw* was ongeveer 15 procent van hen vrouw, van wie velen dan nog textielkunstenaar. Aan Utrechtse gebouwen werkten rond 1960 behalve Romualda Bogaerts ook de kunstenaressen Antoinette Gispén en Frieda Hunziker, terwijl Helene Hulst-Alexander en Han Schröder als architecte actief waren. De positie van vrouwelijke ontwerpers mocht maatschappelijk dan niet vanzelfsprekend zijn, voor Romualda zelf waarschijnlijk wel. Zij had immers haar moeder als voorbeeld, die al voor de oorlog student, kunstenaar, ontwerper en ondernemer was.

Van baksteen naar beton

In 1963 liet Romualda Bogaerts-van Stolk zien dat zij ook verfijnde werken voor interieurs kon maken. Het architectenbureau van Albert van Overhagen verhuisde van de Biltstraat 200 naar de Ramstraat 37, waar zij in het trappenhuis een fresco-reliëf realiseerde in natte specie (het schijnt dat ze er tijdens de uitvoering ook bleef slapen). Bouwlieden

Baksteenrelief De Prinsemarij uit 1962 aan wijkcentrum Prinsenhof, Eykmanlaan 431 in Utrecht

FOTO F.F. VAN DER WERF | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

op steigers met betonmolens en kruiwagens vormden het toepasselijke thema. Dit kunstwerk bleef, beschadigd door een lekkage, deels bewaard in wat nu het kantoor van een belastingadviseur is.

In de jaren zestig vond er in de bouw een omslag plaats van baksteen naar beton die we ook terugzien in het werk van Romualda van Stolk. Traditionele bouwmethoden maakten plaats voor grootschalige, goedkope maar robuuste betonconstructies. Tegelijk verschoof de mainstream architectuurstijl van traditionalisme naar functionalisme.

Ook Van Overhagens bouwwerken werden grootschaliger, zoals de 250 meter lange flat aan de Tannhäuserdreef

Detail fresco-reliëf Bouwlieden uit 1965, kantoor Ramstraat 37 in Utrecht

FOTO ARIAN DEN BOER

Betonrelief Apollo uit 1965, flat Tannhäuserdreef in Utrecht

□ FOTO ARJAN DEN BOER

in Overvecht die hij in 1964 voor bouwbedrijf Lisman ontwierp. Het flatgebouw van zes verdiepingen werd geconstrueerd volgens de 'arbeidsbesparende methode' oftewel het gietbetonsysteem. Per verdieping werd een bekisting gemaakt en vervolgens vol beton gestort, en na harding werd dit proces herhaald voor de volgende etage.

Ter aankleding kreeg de flat nog een traditionele plint en zijmuren van baksteen, maar beeldbepalend zijn de twee betonnen liftkokers die boven het gebouw uitsteken. Ze werden over de hele hoogte voorzien van de volgende kunstzinnige samenwerking tussen Albert van Overhagen en Romualda van Stolk: betonreliëfs. Net als eerder de baksteenreliëfs waren ze integraal onderdeel van het bouwwerk. De bekisting werd per verdieping gemaakt met latjes, waardoor alle lijnen recht zijn. Het gieten van het beton gebeurde ter plekke tijdens het optrekken van de liftkokers zelf.

Elk deel van het dubbelkunstwerk is zo'n twintig meter hoog en acht meter breed. Romualda koos de Romeinse goden Apollo en Diana als thema, omdat die als tweeling een eenheid vormen, terwijl ze inhoudelijk verschillen als man en vrouw en dag en nacht. Op de rechterkoker is Apollo als god van de poëzie en muziek afgebeeld met een luit, omringd door vee en vogels. Apollo werd ook vereerd als zonnegod, vandaar de zon met stralen. Op de andere

liftkoker is het juist de maan die schijnt over een jachttafel, want Diana was de godin van de jacht en de maan. Ze is afgebeeld met pijl en boog, jachthonden en een hert. In 1970 gebruikten Van Stolk en Van Overhagen dezelfde techniek aan het hervormde bejaardencentrum Zuylenstede aan de Perudreef, deze keer echter niet voor een doorlopende voorstelling. Aan de slanke liftkoker van bijna 40 meter hoog ontwierp Romualda elf betonreliëfs die elk een paartje dieren voorstellen. De beesten lijken uit alle werelddelen te komen: leeuwen, zebra's, krokodillen, dromedarissen en kangoeroes, maar ook geiten en varkens. Wellicht een verwijzing naar de Ark van Noach, waarin volgens het bijbelverhaal van elke diersoort een mannetje en vrouwtje aan boord waren. Of misschien was de 'betonnen dieren tuin' geïnspireerd op de straatnamen in Overvecht, die immers variëren van Afrikadreef (leeuwen) tot Orino-

Betonreliëfs Dierparen uit 1970 aan liftkoker woonzorgcentrum Zuylenstede, Perudreef 8 in Utrecht

□ FOTO ARJAN DEN BOER

codreef (krokodillen). Binnen in Zuylenstede maakte Romualda ook een muurschildering met dieren, die al na enkele jaren werd verwijderd. Een ontwerp tekening bleef wel bewaard, terwijl de betonreliëfs nog altijd de liftkoker sieren, net als aan de Tannhäuserdreef.

Kunstzinnig kluzenaar

In 1970 verhuisde Romualda op advies van Bart Linssen van Amsterdam naar de Betuwe; hij woonde inmiddels zelf met zijn gezin op een boerderij bij Leerdam. Romualda verbleef eerst in een woonwagen bij het kunstenaarsrechtspaar Ron en Jorien Rooijmans, voor wie Linssen ook als mecenas fungeerde. Later bouwde Gijs van der Leck (neef van Bart van der Leck) een huisje annex atelier voor haar in Acquoy. Hij werkte op het kantoor van Van Overhagen, waar Romualda goede contacten had met iedereen, volgens toenmalig administrateur Joop Coops: 'Elk personeelslid was bevriend met Romualda, omdat ze zo innemend was.'

In 1971 overleed Bart Linssen op 55-jarige leeftijd en nam Van Overhagen diens rol als mecenas voor Romualda over. Hij deed dit opmerkelijk genoeg door haar een arbeidscontract bij het architectenbureau te geven. Ze werd voor drie dagdelen per week royaal betaald voor 'het geven van adviezen of het maken van ontwerpen van kunstwerken en de uitvoering daarvan ter verfraaiing van bouwwerken in opdracht en onder toezicht van Architectenbureau Van Overhagen BV'. Bepaald een uniek dienstverband!

Niet lang nadat Romualda een vast contract kreeg bij Van Overhagen, kwam er juist een einde aan de periode waarin zij monumentale kunst maakte. Misschien wel door de verhuizing van de stad naar de Betuwe veranderde haar artistieke interesse. Voor Van Overhagen maakte ze soms nog kleine kunstwerken als relatiegeschenk, maar met enige tegenzin. Dat het arbeidscontract nog jarenlang doorliep was meer een kwestie van liefdadigheid.

Romualda ging zich vooral richten op schilderkunst en kleine sculpturen ('acquoyse bouwsels'). In tegenstelling tot de voor iedereen begrijpelijke werken aan gebouwen - een vorm van toegepaste kunst - kreeg haar latere kunst een autonoom karakter. Toen Overhagen haar in 1984 vroeg wandkunst te maken voor de Oranjekapel aan de Amsterdamsestraatweg bleek ze niet meer in staat tot werken in opdracht. Ze schreef hem: 'Ik kan dus wel werken dankzij jou, maar niet voor jou.'

Bij een tentoonstelling in 1982 schreef *De Telegraaf*: 'Pas de laatste tien jaar is zij er, dankzij een consequente afzondering en door zich uitsluitend op zichzelf te concentreren, toe gekomen een persoonlijke beeldenwereld tot stand te brengen.'

Deze concentratie vond ze eind jaren tachtig des te meer in een afgelegen ruïne in Zuid-Spanje, waar ze leefde als een kunstzinnige kluzenaar. De laatste jaren van haar leven bracht ze op instigatie van Coops door in het Rosa Spier Huis in Laren, een woon-werkcentrum voor oudere kunstenaars. Ze bleef daar kunst maken tot ze er in 2012 overleed. Haar monumentale werk in Utrecht blijft in beton gegoten.

Voor een lijst van monumentale werken van Romualda van Stolk zie:

www.arjandenboer.nl/romualda/

Ontwerptekening muurschildering Zuylenstede door Romualda van Stolk, ca. 1970.

□ COLLECTIE JOOP COOPS

Bronnen

- Archief Joop Coops: diverse documenten van Romualda van Stolk.
- Het Nieuwe Instituut: Archief Academie van bouwkunst Amsterdam, ABAM421.
- Anoniem, 'Eindprojecten H.B.O' in: *Bouwkundig weekblad* 66 (1948) nr.33, 265-272.
- Anoniem, 'Gevelverfraaiing door mozaiek', *Utrechtsch Nieuwsblad* 28-05-1955, 2.
- Anoniem, 'Wij spraken met: A. van Overhagen (reliëf)', *Utrechtsch Nieuwsblad* 27-05-1955, 2.
- Arends, Jan Willem, 'Tannhäuserdreef' op: www.bouwbeeldhouwwerk.nl (offline)
- Burkom, Frans van, e.a., *Kunst van de wederopbouw in Nederland 1940-1965; experiment in opdracht* (Rotterdam 2013).
- Chevalier, Jeanne, en José Angel Valente, *Romualda: Catalogue d'une exposition qui n'aura pas lieu* (Revue d'art TROU no. XVI, Moutier 2006).
- Grinten, Hans van der, *Romualda Bogaerts: schilderijen en acquoyse bouwsels 1973-1982* in Nijmeegs Museum Commanderie van Sint-Jan (Nijmegen 1982).
- Liefland, Harry van, *55 jaar VOA OPL, 20 juli 2003* (interne uitgave Van Overhagen Architecten/OPL Architecten, Utrecht 2003).
- Piller, Micky, 'Flor de Pascua' op: www.escherinhetspaleis.nl
- Wendt, Dave, *Academie van Bouwkunst Amsterdam, 1908-2008* (Rotterdam 2008).